

УДК 376: 37.091.313+373.3: 7.071.5+37.015.31

І. І Демченко

РОЛЬ ЗАНЯТЬ З ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА В ГАРМОНІЙНОМУ РОЗВИТКУ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ В УМОВАХ ІНКЛЮЗИВНОЇ ОСВІТИ

У статті виявлено умови інклюзивної освіти в початковій школі й у зв'язку з ними визначено особливості організації занять з образотворчого мистецтва та з'ясовано їх роль у гармонійному розвитку молодших школярів з особливими освітніми потребами.

Ключові слова: образотворче мистецтво, гармонійний розвиток, діти з особливими освітніми потребами, інклюзивна освіта.

В статье определены условия инклюзивного образования в начальной школе и в связи с ними выявлены особенности организации занятий по изобразительному искусству, а также выяснена их роль в гармоническом развитии младших школьников с особыми образовательными потребностями.

Ключевые слова: изобразительное искусство, гармоническое развитие, дети с особыми образовательными потребностями, инклюзивное образование.

Постановка проблеми. Нині проблема навчання, виховання й розвитку дітей із особливими потребами в Україні є актуальною й особливо гострою. Адже більшість із них, перебуваючи вдома або в інтернаті, не отримує належної освіти, знань, умінь і навичок, які б сприяли саморозвитку, самовдосконаленню й самореалізації особистості. Тому пріоритетним напрямом діяльності початкової школи є впровадження педагогічної інклюзії, що надає всім дітям змогу рівного доступу до якісного навчання й повноцінного спілкування, незалежно від стану їхнього здоров'я та фізіологічних особливостей. Це задекларовано в розпорядженні Кабінету Міністрів України "Про затвердження плану заходів щодо запровадження інклюзивного та інтегрованого навчання у загальноосвітніх навчальних закладах на період до 2012 року" (від 03.12. 2009 р.) і наказах Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України "Про затвердження концепції розвитку інклюзивної освіти" (від 01. 10.2010 р.), "Про затвердження

положення про спеціальні класи для навчання дітей з особливими освітніми потребами у загальноосвітніх навчальних закладах" (від 09.12.2010 р.), "Про затвердження порядку організації інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах" (від 15.08.2011 р.).

Аналіз досліджень і публікацій. Дослідженню сутності й специфіки інклюзивної освіти та методологічних основ її упровадження в навчально-виховний процес загальноосвітніх навчальних закладів України присвячено праці В. Бондаря, В. Синьова, Г. Коберник, А. Колупаєвої, В. Липи, Ю. Найди, Н. Софій, В. Тарасун, М. Шеремет та інших учених. У розвитку методики інклюзивного навчання цінними є напрацювання Л. Вавіної, С. Литовченко, Г. Мерсіянової, Т. Скрипник, І. Сухіної, Ю. Рібцун, О. Таранченко, О. Чеботарьової та інших науковців і педагогів-практиків, зокрема щодо модифікації навчального середовища в інклюзивних умовах початкової школи та організації роботи з батьками й фахівцями. У контексті заявленої проблеми І. Богданцева, О. Вознесенська, О. Ворощук, А. Капська, В. Певна та інші педагоги-методисти приділили увагу використанню різних видів мистецтва в педагогічній і корекційно-реабілітаційній з дітьми, котрі мають особливі освітні потреби. Однак питання щодо особливостей організації занять з образотворчого мистецтва та їх ролі у гармонійному розвитку молодших школярів з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивної освіти залишається недостатньо вивченими.

Мета статті – виявити умови інклюзивної освіти в початковій школі й у зв'язку з ними визначити особливості організації занять з образотворчого мистецтва та з'ясувати їх роль у гармонійному розвитку молодших школярів з особливими освітніми потребами.

Виклад основного матеріалу. Ратифікувавши основні міжнародні документи у сфері прав людини (Декларація ООН про права людини, Конвенція ООН про права інвалідів, про права дитини), Україна взяла на себе низку зобов'язань, серед яких головне – забезпечення права на якісну освіту всіх категорій дітей (з нормальним та аномальним розвитком, обдарованих і соціально вразливих). Такою формою освіти, що забезпечує безумовне право кожної дитини навчатися в загальноосвітньому закладі за місцем проживання зі забезпеченням усіх необхідних для цього умов, є інклюзія.

За визначенням провідного українського корекційного педагога В. Бондаря, інклюзивна освіта – це спільне перебування і навчання осіб, які потребують корекції фізичного та/або розумового розвитку, із їхніми здоровими однолітками. В її основі лежить ідеологія щодо усунення будь-якої дискримінації дітей і забезпечення однакового ставлення до всіх людей та створення спеціальних умов для дітей, що мають особливі освітні потреби. Реалізація інклюзивного підходу

вможлиблює психолого-педагогічну підтримку таких дітей у навчанні й досягненні успіху, що дасть їм шанси й поліпшити своє життя [5]. Провідним терміном цієї методології є "інклюзивне навчання", тобто система освітніх послуг в умовах загальноосвітнього закладу, заснована на принципі забезпечення основоположного права дітей на освіту та права навчатися за місцем проживання. Для забезпечення рівного доступу до якісної освіти загальноосвітні навчальні заклади повинні адаптувати навчальні плани й програми, форми і методи навчання, наявні навчально-методичні ресурси, до індивідуальних освітніх потреб дітей з особливими потребами. Вони також мають надавати необхідні психолого-педагогічні послуги [4].

Корекційне значення інклюзивного навчання полягає в тому, що в спільній діяльності "нормальних" та "аномальних" дітей прискорюється їхній особистісний розвиток. У часовому вимірі цей процес має певну етапність. Кожен з етапів завершується формуванням принципово нових якостей, які в свою чергу стають основою для розвитку наступного етапу. При цьому враховується відмінність психофізичних характеристик дітей з особливими освітніми потребами та дітей з нормальним розвитком. Ці ознаки систематизовано й узагальнено в наукових працях Т. Власової, В. Лубовського, М. Певзнер. Ученими доведено, що в дітей з проблемами в розвитку спостерігаються порушення пізнавальної діяльності, зокрема розумової, що є наслідком зниженої працездатності, недостатньої словесної опосередкованості мовлення (наприклад, порушення вербалізації), зміни способів спілкування, збідненості соціального досвіду (обмеження соціальних контактів), несформованості загальної й дрібної моторики, зниженого фону настрою й астеничності (неадекватна самооцінка, тривожність, легкість виникнення страхів) [1 – 2].

Для інклюзивного навчання важливим є врахування зон актуального й найближчого розвитку, тобто психічних функцій, що перебувають у стадії формування (Л. Виготський). Оскільки, як зазначають провідні вітчизняні психологи Г.Костюк, Л.Леонтьєв, В.Моляко, Я. Пономарьов, особистість найінтенсивніше формується з 6-го до 10-го років життя, то саме початкова ланка освіти покликана відіграти провідну роль у гармонійному розвитку молодших школярів.

Гармонійний розвиток (з грец. *harmonikos* – розмірний, пропорційний) – це внутрішня й зовнішня узгодженість, цілісність і сумісність змісту й форми. Він характеризує результативність освіти й виховання людини в поєднанні її духовного й фізичного стану. Передусім це стосується врівноваження протилежностей, властивих людині як соціальній, духовній, фізичній, психофізіологічній істоті [3, с. 108].

Вихованню всебічно й гармонійно розвиненої особистості приділяли велику увагу видатні педагоги минулого (К. Ушинський, А. Макаренко, В. Сухомлинський і ін.) і сучасності (І. Бех, О. Коберник, В. Кузь та ін.), які спільні в поглядах про те, що гармонія особистості полягає в єдності освіченості, психологічної й практичної підготовленості до різних видів конструктивної діяльності, сформованості духовних, розумових, естетичних, фізичних та комунікативних якостей. У контексті сучасних умов освітньої інклюзії актуальними є погляди В. Сухомлинського, який у праці "Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості" наголошував на тому, що "майстерність і мистецтво виховання всебічно розвиненої особистості полягає в умінні педагога відкрити буквально перед кожним, отже й перед найпосереднішим, найважчим вихованцем ті сфери розвитку його духу, де він може досягти вершин, виявити себе, заявити про своє Я, черпати сили з джерел людської гідності, почувати себе не обділеним, а духовно багатим [6, с. 54]. Згідно з цим положенням, у початковій ланці загальної освіти започатковано створення належних умов для повноцінного навчання, виховання й розвитку дітей з особливими освітніми потребами. Насамперед – це організація, так званих, "класів уключення", освітня діяльність яких спрямована на: урахування специфіки комунікативної, когнітивної, сенсорної сфер дітей з різними психофізичними порушеннями; задоволення потреб їх вільного пересування, спілкування й толерантної взаємодії; підтримку позитивного мікроклімату в дитячому колективі; виявлення індивідуальних пізнавальних інтересів і творчих здібностей молодших школярів; налагодження корекційно-реабілітаційної роботи на засадах співпраці всіх суб'єктів едукативного процесу; психолого-педагогічний та соціальний супровід життєдіяльності й самореалізації учнів.

У створенні окреслених умов для складного за своєю сутністю процесу формування гармонійно розвиненої особистості чільне місце належить мистецтву, засобами якого формуються духовний світ дитини, її морально-етичні переконання, естетичні ідеали та смаки, система ціннісних орієнтацій, а також відбувається психокорекційний, терапевтичний і профілактичний вплив на розвиток її особистості. Це особливо важливо для дітей, які через свої психофізичні вади мають значні труднощі в спілкуванні зі світом прекрасного.

На вагомості використання мистецтва у початковій школі, зокрема в навчанні й вихованні дітей з відхиленнями в розвитку вказували представники зарубіжної спеціальної педагогіки минулого Е. Сеген, Ж. Демор, О. Декролі, а також вітчизняні психологи Л. Виготський, О. Леоньєв, О. Лурія та лікарі Л. Володимирський,

В. Кащенко, І. Левінсон і ін. Ученими з'ясовано роль художньої діяльності дітей, яка полягає в забезпеченні їхньої адекватної сенсорики, зокрема здатності розрізняти кольори, форму, звуки, у сприянні глибшому естетичному освоєнні дійсності й розумінню образної мови мистецтва.

Сучасні дослідження в спеціальній психології й педагогіці об'єктивно підтверджують позитивний вплив занять з образотворчого мистецтва на дітей з різними відхиленнями в розвитку. Дослідження впливу образотворчої діяльності на розвиток дітей з розумовою відсталістю (О. Гаврилушкіна), із затримкою психічного розвитку (Л. Будяк), із церебральним паралічем (Г. Кузнєцова) доводять, що заняття малюванням сприяють гармонійному розвитку дитини. У процесі образотворчої діяльності бере участь не яка-небудь окрема психічна функція, наприклад, сприйняття, пам'ять, увага, мислення тощо, а особистість дитини в цілому. На цьому наголошував Л. Виготський, надаючи виключного значення дитячому малюванню не лише як засобу зняття страхів, неврозів, але й як способу вираження себе, своїх переживань. Ю. Александровський, обґрунтовуючи цінність і доцільність лікування малюнком, зазначав, що порушення нормального перебігу психічних функцій наближає дорослу людину до дитинства. Тому дорослі малюють так само захоплено, як і діти. Англійський психіатр Р. Корігер стверджує, що найкращими ліками від стресу, втоми, депресії є відверта розмова з самим собою. Вона може відбутися за допомогою мови фарб і символів. Досвід проведення занять з образотворчого мистецтва в корекційній роботі з дітьми, які мають вади у розвитку висвітлено в працях Е. Бурно, Г. Бурковського, Р. Хайкіна, О. Карабанової. Учені довели, що заняття образотворчим мистецтвом та використання продуктів їхньої творчості (малювання, ліплення, конструювання тощо) полегшує висловлювання власних думок, позитивно забарвлює емоційні реакції, сприяє формуванню ціннісного й відповідального ставлення до довкілля й оточуючих.

Заняття з образотворчого мистецтва сприяють формуванню психічного, соціального, фізичного й духовного складників структури гармонійного розвитку особистості молодшого школяра.

Згідно з психічним компонентом, відбувається розширення емоційної, когнітивної й творчої сфер особистості дитини. Заняття образотворчим мистецтвом прилучають її до творчості, процес і результат якої душевно врівноважує, розкриває здібності до навчання, стимулює прагнення мислити, аналізувати, шукати й знаходити оптимальні способи розв'язання поставлених завдань, набувати досвіду емоційно-ціннісного ставлення до світу й своєї

діяльності. Враження, які отримує молодший школяр від занять образотворчим мистецтвом (емоційний відгук на різноманітні вияви естетичного в докiллі й мистецтві) закарбовуються в пам'яті на все життя. Спiлкування з образотворчим мистецтвом допомагає долати слабкiсть і страх, збуджувати iнiцiативнiсть та iнтерес до самостiйного мислення й діяльності. Результатом цього є також глибоке розумiння життєвих процесiв, здатнiсть бачити, вiдкривати й створювати нове. Безумовно, природний потенцiал дитини вiдiграє провiдну роль у формуваннi творчої особистостi, однак без систематичного навчання розвиток здiбностей уповiльнюється. Для розумового розвитку дiтей особливе значення має поступове розширення запасу знань з образотворчої грамоти (опанування учнями елементарних основ кольорознавства, формотворення, ознайомлення з художнiми матерiалами, засвоєння художнiх засобiв виразностi пiд час виконання художньо-творчих завдань). Образотворча діяльнiсть сприяє розвитку художнього сприймання, асоцiативно-образного мислення, уяви, фантазiї, iнтуїцiї, художнього смаку, здатностi отримувати естетичну насолоду вiд творiв образотворчого мистецтва, краси докiлля та формуванню таких розумових операцiй, як зiставлення, аналіз, синтез. Наприклад, аналіз подiбностi предметiв за формою допомагає вiдшукати способи зображення, лiплення, конструювання, що закрiплюються в свiдомостi дитини.

Соцiальний компонент структури гармонiйного розвитку особистостi молодшого школяра засобами образотворчого мистецтва полягає в тому, що образотворення – це особливий вид комунiкацiї, який дає змогу в продуктах творчостi (малюнках, аплiкацiях, витинанках тощо) розповiсти про свiй внутрiшнiй свiт, власнi фантазiї, уявлення, почуття. У процесi образотворення дитина пояснює зображення сюжетiв, подiй, явищ і процесiв, що забезпечує нагромадження уявлень, розвиток логiчного й креативного мислення. На зв'язнiсть мовлення й розширення його словникового запасу в молодших школярiв впливають процеси засвоєння назв кольорiв та iх вiдтiнкiв, форм, просторових ознак, а також судження, що висловлюються ними за наслiдками спостережень ознак предметiв, розглядання iлюстрацiй та репродукцiй полотен художникiв. Продукти образотворчої діяльності дiтей мають громадську й соцiальну спрямованiсть. Дитина малює, лiпить, конструює не лише для себе, але й для оточуючих, котрi в дитячих роботах по-новому сприймають явища суспiльного життя. Саме завдяки малюнку дорослi мають змогу зазирнути у внутрiшнiй свiт маленької людини, зрозумiти логiку дитячої творчостi. У малюнках в зосередженiй,

лаконічній і концентрованій формі діти відтворюють свій особистий світ. Заняття з образотворчого мистецтва сприяють розумінню мови мистецтва як форми міжособистісного спілкування, почуттів інших людей, різноманіття творчих виявів, завдяки чому налагоджуються толерантні взаємини з однолітками й дорослими.

Фізичний складник структури гармонійного розвитку учнів початкової школи містить систему моторних операцій і слугує для практичної реалізації сформованого задуму. Увесь процес образотворення поелементно контролюється способом зівставлення дитиною намальованого з задумом. Кожна нова лінія, штрих, пляма тощо узгоджується з уже нанесеними на аркуш виражальними засобами. Аналітично переглядається композиція всього малюнку. За невідповідності зображеного задуму під керівництвом учителя дитина коригує свій твір, тобто уточнює, виправляє й доповнює його. Потім вона самостійно поетапно контролює й оцінює правильність змісту й форми зображеного й, згідно з задумом, виконує наступні образотворчі дії. При цьому поєднується розумова й фізична активність, адже для довершеності малюнка, ліплення, аплікації тощо необхідно докласти зусиль, здійснити трудові операції, опанувати певними практичними вміннями. Усе це спрямовано на розвиток моторики рук (здатність маніпулювати дрібними предметами, передавати об'єкти з руки в руку) та сенсомоторики (узгодженості функцій зору й руху частин тіла). Уроки з образотворчого мистецтва сприяють удосконаленню координації рухів, гнучкості, точності у виконанні дій. У процесі роботи поступово утворюється система спеціальних навичок і вмінь. Наприклад, завдяки ліпленню (тісто, пластилін, глина), окрім очевидного творчого самовираження, розвивається гнучкість і рухливість пальців. Формуванню працьовитості, навичок самообслуговування сприяє участь дітей у підготовці до занять і прибирання робочих місць.

Заняття з образотворчого мистецтва сприяють духовному розвитку молодших школярів. Ознайомлення учнів з образотворчим мистецтвом як явищем духовної культури підвищує активність їхнього сприйняття цілісної картини світу. Молодшому поколінню також транслюється зміст соціальної культури (знання про природу, людину, техніку й мистецтво). Завдяки цьому в дітей формується ціннісне ставлення до національної самобутності й культурної спадщини України, що супроводжується процесами етнічної ідентифікації способами відкриття власного "Я", творчого самовираження, визначення власного місця в колективі однолітків і суспільства та усвідомлення своєї неповторності й унікальності.

У реалізації окреслених складників структури гармонійного розвитку особистості молодшого школяра в умовах інклюзії на заняттях з образотворчого мистецтва учителю потрібно врахувати особливі освітні потреби кожної дитини.

Установлено, що при затримці психічного розвитку й розумової відсталості діти недосконало розпізнають властивості предметів і явищ, мають порушення просторових орієнтувань, обмеженість уявних образів, що викликає неабиякі труднощі правильно розташовувати зображення предметів на площині, адекватно відтворювати сюжети й користуватися виражальними засобами образотворчого мистецтва. Недостатній рівень самоконтролю зумовлює низьку якість коригування зображення та його вербального оцінювання.

У дітей з порушенням зору виникають значні труднощі в опануванні образотворчого мистецтва, що пов'язано з кольорозрізненням та оцінювання властивостей предметів на відстані. Однак такі діти здатні адекватно відтворювати дійсність іншими формотворчими засобами, наприклад, ліплення, макетування, конструювання тощо.

Діти з порушенням слуху на заняттях з образотворчого мистецтва спираються на комплекс нагромаджених зорових, рухових і тактильних образів, якими спроможні оперувати. Обмеженість вербальної інформації зумовлює збідненість комунікативного потенціалу, що можна компенсувати засобами письма й обміну символічними зображеннями, що дають інформацію про думки й наміри дитини.

Звісно, це не всі характеристики образотворчої діяльності дітей з особливими освітніми потребами. Ця проблема ще потребує подальшого дослідження в галузях художньо-естетичного виховання, корекційної педагогіки й психології. Але в будь-якому разі в умовах інклюзивної освіти доцільно активно продукувати методи індивідуалізації й диференціації навчання, майстерно поєднуючи їх у процесі проведення занять з образотворчого мистецтва.

Висновки. У сучасній початковій школі виникли нові умови навчання виховання й розвитку школярів, детерміновані впровадженням інклюзивної освіти. До них належать: створення відповідного матеріального й естетичного середовища школи, класів уключення та необхідного навчально-методичного забезпечення. У зв'язку з цим у початковій школі необхідно оновити організаційно-методичні засади проведення занять з образотворчого мистецтва, які полягають у комплексному його осягненні – поєднанні комунікації, широкого спектру пізнання та основ художньої творчості, процеси

яких забезпечуються способом використання виражальних засобів змісту й форми в художніх творах дітей з урахуванням їхніх запитів. Особливу увагу слід звернути на активізацію спілкування з образотворчим мистецтвом, опанування його грамоти й основ художньої творчості, що істотно впливатиме на підвищення рівня сформованості психічного, соціального, фізичного й духовного складників структури особистості, котрі відіграють визначальну роль у корекції й прискоренні гармонійного розвитку молодших школярів з особливими освітніми потребами.

Список використаних джерел

1. Власова Т. А. О детях с отклонениями в развитии / Т. А. Власова, М. С. Певзнер ; [2-е изд., испр.и доп.]. – М.: Просвещение, 1973. – 175 с.
2. Лубовский В. И. Основные проблемы ранней диагностики и ранней коррекции нарушений развития / В. И. Лубовский // Дефектология. – 1994. – № 1. – С.3-5.
3. Педагогічний словник / За ред. М.Д. Ярмаченка. – К.: Педагогічна думка, 2001. – 300 с.
4. Саламанская декларация. Рамки действий по образованию лиц с особыми потребностями, принятые всемирной конференцией по образованию лиц с особыми потребностями: доступ и качество. – Саламанка: ЮНЕСКО, 1994. – 41 с.
5. Спеціальна педагогіка: Понятійно-термінологічний словник / За ред. – В.І. Бондаря, В.В. Засенка. – Луганськ: Альма-матер, 2003. – 436 с.
6. Сухомлинський В.О. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості / В.О. Сухомлинський // Вибрані твори: У 5-и т. – К.: Радянська школа, 1976. – Т. 1. – С. 53-206.

In the article the terms of inclusive education in elementary school are defined and in connection with them the features of organization of lessons of the fine art are exposed, and also their role in harmonious development of junior schoolchildren with the special educational needs is found out.

Keywords: fine art, harmonious development, children with the special educational needs, inclusive education.

Отримано 23.2.2012